

היתה כתנועה עדינה מאוד. סולימאן פחה צווה להביאו להרמונו, אחר-כך שבר את הדמויות והסירן, בטענה שזה דבר אסור¹⁸, והשאיר את השעון בלבד. ואף על פי פחה¹⁹ שלחה מערכת קערות נהדרת ומערכת כפות עשויות מעצם-דג, מלאכה יפה מאוד. ואף המעלם חיים²⁰ שלחה שעון אנגלי וקלמר עשוי עצם, ארכו זרת ורחבו ארבע אצבעות וגבהו ארבע אצבעות, ובתוכו אולר ומספריים ומבלת עצם שעליה מחדדים את הקולטום ושני מוטות שעווה אדומה. וגם אל המעלם חנא עורה²¹ שלחה שעון וקלמר כזה.

ואשר לארון אנטון כתאפאגו שכביתו התאכסנה, ושהוציא עליה סכומים מרובים בזמן שהותה, בלי שהיה מחויב לעשות זאת, הרי על-ידו שלחה את המתנות הללו, כדי שימסרן למקבליהן, והודיעה לו: המתנה הגדולה שקיבלת אתה ממני, הריהי היקר הרב שהיה לך כזה שהתאכסנתי בכיתך, ונתכבדת על-ידי. — כאשר שמע את הדבר הזה, יצא מכליו, וכיבד אותה ביותר מעשרים זוג קללות-בדת וגידופים.

18) המחבר הנוצרי לועג כאן לקנאותו הדתית של סולימאן פחה, המביאה אותו לידי הריסת מלאכת המחשבת היפה.

19) גם הוא היה בראשיתו אחד מן הממלוכים של אל-ג'זאר, ושימש אז כפחדא, כעין סגן, של סולימאן פחה. בנו עבדאללה נתמנה אחרי מותו של סולימאן פחה בשנת 1819 למושל עכו.

20) הכוונה לחיים פרחי היהודי, מזכירו הראשי ושר-האוצר של מושל עכו.

21) אבי הכותב, ששימש מנהל המזכירות הערבית בעכו.

הערות לתבליט-שכם

מאת פ. כהנא

א' - הכתובת

מן הראוי להעיר כמה הערות לתבליט האבן הקטן שנמצא בשכם בשנת 1934 ונתפרסם במאמריהם של בוהל ומייזלר¹. ההערות הללו הועלו אגב בדיקה חדשה של האורגינאל, הנמצא בבית-הנכות הארכיאולוגי הממשלתי בירושלים (מס' 38.1201). ציור א' מראה את תוצאות הבדיקה, והתצלום (ר' לוח ב', ציור 1) את הפרטים כמו שהם נראים לעין².

אישלמותו של הסימן הראשון מלמעלה אי-אפשר להבחין בה במידה

1) Boehl, ZDPV LXI (1938), Ss. 1-25 & Taf. I; Maisler, JPOS XVIII, ר' 1 pp. 281 foll. & fig. 1. במקרים שבהם נזכר רק שם המחבר, כמו כאן, הכוונה למאמרים הנזכרים בניבליוגראפיה הניתנת בסוף המאמר. ערכם של ציורי בוהל נפגם משום שהם נעשו על-סמך שתי טביעות בגבס, בלי לראות את האורגינאל.

2) על הציור יעמוד מר נ. אביגד על הברכה; וכן נתונה תודת המחבר לצלם-האמן-מר י. שוויג ממחלקת העתיקות על התצלום, שהוכן ברשותו האדיבה של מנהל מחלקת העתיקות.

מספקת בציוריהם של בוהל, גארדינר ולייבוביץ (3), וגם לא בציוריהם של מייזלר, ייבין ודירינגר (4). הקו המאונך מימין איננו רק גבוה השבר — אלא גם שריד קו החריץ של הסימן; חריץ זה נמשך למטה מעט מאוד מעבר לקו המאונך, ואיננו מתחבר אתו.

הסימן השני מלמעלה אינו מתואר נכונה בכל ציורי הכתובת שפורסמו עד היום; אלה מתארים כולם שתי שוקיים שוות אורך. בדיקה מדוקדקת (מיקרו־סקופית) הראתה שהשוק הימנית נמשכת רק מעט מעבר לקו החוצה, ומכאן היא נמשכת באופן פתאומי בקו עדין מאוד הדומה לשרטת; השרטת הזאת נעשתה בוודאי עקב החלפת החרט שלא בכוונה, בזמן שנחקק החלק העליון של השוק. החלקות כאלה של המכשיר מצויות עוד כמה פעמים בתבליט; למשל, בציור הראש הסמוך (ר' לוח ב', 1). הרושם כי השוק ארוכה מתחזק עוד יותר משום כחם כהה, חום, הנמשך בדיוק לאורך החריץ, ומטיף צל בתבליט; כתמים כאלה יש לרוב על הלוח (גידים באבן או שרידי צבע). נוסף לזה דקות החריץ הנמשך אינה מתאימה כלל לחקיקתם העמוקה של שאר חלקי הסימן. כמו בשני הסימנים התחתונים שבכתובת, שגם הם חקוקים עמוק עמוק באופן מיוחד (ר' להלן), כן גם כאן לפנינו תיקון: הכותב התכוון לטשטש בחקיקה עמוקה חריצים בלתי־מוצלחים (קו אחד שלא הצליח ניכר בתוך המשולש וקו שני — מיד מעל המשולש). בחקיקתה השנייה של השוק התחתונה החליק החרט וגרם לשרטת. העובדה שאפשר להוכיח כי שני הסימנים התחתונים (החקוקים גם הם עמוק) הם פרי תיקונים, מחזקת את ההנחה הזאת.

המסקנות מבחינת הקריאה הן, או שנראה בסימן הזה גם להבא דוגמה שנייה של הסימן שבתחתית הכתובת ונבאר את ההבדל כאי־דיוק בשיטת־כתב שעדיין לא התגבשה כל־צרכה, או שנראה בו סימן חדש. בהתאם להנחה השנייה, המתקבלת על דעתי יותר, צריך יהיה לשנות את נסיונות הקריאה שנעשו עד עכשיו, כיוון שהם מבוססים כולם על שוויונם של שני הסימנים. אם נקיש עליו מהתפתחות הכתב העברי, יש לראות בסימן החדש ריש או דל"ת. מכל מקום נרצה להימנע מלקרוא את הסימן החדש כאות ריש, שכן קרי זה ישלול מאתנו את האפשרות לקרוא את הסימן הסמוך — הראש — כאות ריש, קרי שנתקבל עד עכשיו על דעת הכול. יחד עם זאת יתמוטט יסוד עיקרי (אמנם — משוער) במהלך התפתחותו של הכתב השמי הקדום. קריאת הסימן כאות ריש תיתן תוקף לכפירתו הראדיקלית של ה. באואר (5), לפחות בנקודה חשובה זו, כנגד דעתם של שאר החוקרים, שבראשם עומד גארדינר (6). לעומת זאת תתאים יפה קריאת הסימן כאות דל"ת — מבחינת הצורה — במציאת חולייה מקשרת בין

(3) גארדינר ולייבוביץ הסתמכו על ציורו של בוהל; להלן ייקראו הצוירים האלה בשם "בוהל".

(4) ייבין ודירינגר הסתמכו על ציורו של מייזלר; להלן ייקראו הצוירים האלה בשם "מייזלר".

(5) H. Bauer, *Der Ursprung des Alphabets, Der alte Orient* 36, Kap. 2 ר' (5)

(Ss. 13 ff.): Die Schriftzeichen sind nicht aus Bildern hervorgegangen.

(6) ר' בעיקר ביקרתו של גארדינר על ספרו הנ"ל של באואר ברבעון, PEQ 1939

הסימן הפרוטוסינאי בצורת דֶּלֶת (שמקורו בהירוגליפה המצרית המציינת דֶּלֶת) ובין הצורה העברית הקדומה שֶׁ הַדְּלֵת⁷. לסימן הפרוטוסינאי צורת דֶּה־דֶּלֶת מרובע תלוי על צירים בולטים מלמעלה ומלמטה; דֶּלֶת העברית הקדומה צורת משולש ששוקו האחת ארוכה קצת יותר מן השנייה; והסימן שבתבליט הנדון מראה שוק אחת שעודנה ארוכה למדי. קריאה זו של הסימן, המוצעת בהסתייגות רבה, תבטל את קריאת הסימן האמצעי שמעבר גבו של התבליט כאות דֶּלֶת, — קריאה שהיא אולי אפשרית כשהיא לעצמה⁸.

עוד יש להעיר על האפשרות להשלים את הסימן שאינו שלם על גב התבליט, אם בהתאם לסימן השני מלמעלה או בהתאם לסימן השני מלמטה, אף-על-פי שהוויית שם אינה יכולה להיות חדה כל-כך כמו בשני אלה. הסימן השלישי מלמעלה — הראש — צויר במאמרו של מייזלר בטעות עם אישון. למעשה מצוייה כאן רק שרטוט קלה בצורת נקודה⁹; במאמרו של בוהל הצויר נכון בפרט זה.

הסימן הרביעי — היד — שאותו קוראים לפי העיקרון האקרופוני, המקובל על דעת רוב החוקרים, כאות יו"ד (= יד) או כ"ף (= כף-יד) מצויר גם במאמרו של בוהל וגם במאמרו של מייזלר שלא בדיוק; הסיבה פשוטה, הלא היא הדמיון הרב אל הסימן ההירוגליפי המציין יד. בתבליט ישכם נשבר המתאר (contour) בשני מקומות, דהיינו בקצה הבוהן ובקצה האצבעות; ואילו בוהל משאיר רק את קצה הבוהן פתוחה; ומייזלר מצויר מתאר סגור לגמרי; הפגימות הללו במתאר סיבתן כפי הנראה בקושי לחרוץ עקומות באבן הקשה. אין להעיר דבר על זוג הסימנים, החמישי והשישי, כי הם מתוארים נכונה בשני הצוירים (בוהל ומייזלר).

שני הסימנים האחרונים מתוארים בעצם נכונה, להוציא את העובדה שבשני הצוירים (גם של בוהל וגם של מייזלר) מצויר בטעות האישון, ולהוציא כמה אי-דיוקים אחרים. אולם, שני החוקרים גם יחד לא שמו כלל לב לפרט חשוב אחד. מלבד ציפוף הסימנים וירידתם אל מעבר לקו שעליו נשענים רובם של הסימנים, הם חקוקים עמוק באופן מיוחד (הדבר ניכר ביחוד בסימן השני מלמטה ובערפו של הסימן האחרון), ונוסף על-כך הם חוצים את השפה הפנימית של המסגרת בשלושה מקומות. סיבת התופעה חובן אם נקבל את ההנחה שנעשו כאן תיקונים, וקרוב לוודאי שני תיקונים. הצויר פותח פתח לחשוב (בלא ודאות גמורה) כי מתאר הראש נחקק לכתחילה קטן מדי (ביחוד מבחינת סימן העיין) ולכן נאלץ החוקק להרחיבו. המתאר המקורי של הראש נמשך לפי זה מחלקו האחורי של הראש שהיה קטן יותר, ישר אל אמצע העיין.

7) להשוואת ההירוגליפה הזאת ר' — דרך-משל — Gardiner, *JEA* III (1916), pl. II.

8) להשוואת הסימן הפרוטוסינאי ר' — דרך-משל — J. Leibovitch, *Les inscriptions proto-sinaitiques*. Mémoires de l'Institut d'Égypte 24 (1934), p. 88, fig. 40

הקדומה ר' — דרך-משל — Gardiner, *op. cit.*, pl. II, col. 2.

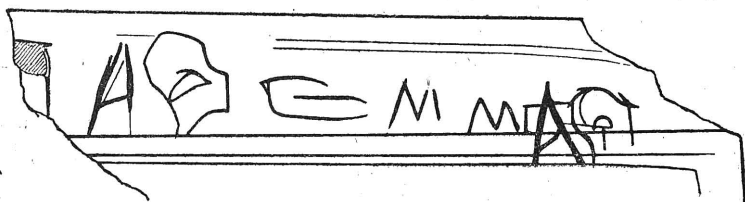
9) תצלומים במאמריהם של בוהל ומייזלר, [ר' ידיעות ז' (ח"ש), ע' 91]; צויר מדויק

במאמרו של בוהל.

9) סימן-העיין בלא האישון כבר רגיל הוא בכתובות הפרוטוסינאיות, וכן גם סימן-העיין שבה האישון;

ר' לייבוביץ, כנ"ל, לוח V, קבוצה XV.

שנוספה אחר-כך, ומשם ישר למטה אל קו המסגרת השמאלית. הקו המאוזן הזה מצוי גם בציורו של מייזלר, אבל קשריו שם אינם מובנים, והוא מצוייר מעוקם, דבר שאינו נכון. נוסף על כך, גם בציורו וגם בזה של בולה מצוייר — כפי הנראה — חלק ממתארו המקורי של הראש כקו העין התחתון, הנמשך למעלה עד המתאר החדש של הראש. מעניין יותר התיקון באות השנייה מלמטה. פה נראים משני צדי הסימן שרידי אות, שהיתה חקוקה תחילה מתחתיו. סימן זה שמתחת לתיקון אפשר להשלימו — במידה רבה של ודאות — כדי מלבן הניצב על קו המסגרת הימני. הצלע השמאלית של המלבן חופפת כנראה את עצם קו המסגרת הימני. הצלע התחתונה מכוסה בקו המתאר המוגדל של החלק האחורי של הראש (הסימן שמלמטה ממנו). ההשוואה אל הצורות הוודאיות השונות של האות ב"ת בכתב הפרוטוסינאי ברורה (10); בייחוד יש להזכיר את הסימן שבחרס גור, שהכיל קוראים אותו ב"ת, וגם הוא שייך לתקופת הברונזה התיכונה (11). יש לחזור ולהדגיש, שהקריאה שהוצעה בזה לסימן שמתחת לתיקון אין בה משום ודאות גמורה.

ציור א' (מוגדל כדי 5:7)

דומה כי בין מערכת התיקונים, שנמנו כאן, מחייבים הוצאת מסקנות תיקון האות השנייה מלמעלה, ואולי גם אלה של שתי האותיות שלמטה. עם הסיום נסב את תשומת הלב על עוד שני פרטים שנעלמו עד-כזה מאתנו: א' לא רחוק משפתו החיצונית של התבליט בימין נמשכים שני קווים מקבילים עדינים מאוד, מתוך התאמה אל שני קווים הגסים יותר לאורך השפה הפנימית; ב' בדמות שבתבליט ומתחת לבגדה ניכרים עקבות ברורים של שריפה.

אין לפטור את הכתובת בלי כמה מלים נוספות בדבר כיוון קריאתה (12). בולה ומייזלר קוראים מימין לשמאל, ייבין (בלי להציע דרך קריאה) קורא מלמעלה למטה עם כיוון האסטיליה, ולמעשה מתבאר הדבר כקריאה משמאל לימין. ייתכן כי נימוק אפיגרפי אחד יצדד בזכות קריאה משמאל לימין, אף-על-פי שקריאה מימין לשמאל

(10) ר' כל ציורי כתובות בעלת, במאמרו של גארדינר, *JEA* III, figs. on p. 15.

ולייבוביץ, כנ"ל, לוח IV, קבוצות IV-II.

(11) ר' *JPOS* X (1930), pl. I, Taylor.

(12) השווה לעניין הנדון ייבין, תולדות הכתב העברי, ע' 95; מייזלר, ידיעות ד' (ת"ש), ע' 90 ואילך; וייבין, ידיעות ח' (תש"א), ע' 82 ואילך. בהזדמנות זו עלי להביע את תודתי למר ייבין על שהואיל בטובו לקרוא את כתב-היד והעיר לי כמה הערות מעניינות בדבר תולדות הכתב.

מסתברת יותר¹³). ציפופן של האותיות בקצה התחתון של הכתובת¹⁴ מראה — לדעתי — שהכתוב לא אמד נכונה מראש את אורך הכתובת, ולכן נאלץ לדחוק את האותיות האחרונות; מכאן יש להניח כי אז כבר היתה פינתו התחתונה של התבליט שבורה, שאמלא זאת היה לכותב די מקום לסיימה. או, אולי, עלינו להניח שציפוף האותיות והטייתן שמאלה באו משום שהפינה נשברה תוך כדי כתיבה, כלומר, לאחר שכבר אמד הכותב נכונה את מקומן של כל האותיות? ככל אשר היה, ודאי הדבר כי לא יתחיל אדם כותב באותיות דחוקות ומוסטות.

האם אפשר מבחינת הלכה גרידא ללמד זכות על המסקנות שהוסקו מן העובדה הפליאוגראפית הזאת הניכרת לעין כל, ולתאם אותן עם ידיעותינו (שעודן מעטות) על התפתחות הכתב הפרוטושמי? הכתובות הפרוטוסינאיות¹⁵, שעודן תלויות בכתב המצרי¹⁶, כתובות מרביתן מלמעלה למטה, ורק במקרה יחיד מכוונים סימני כתובת כיוון מאוון על שהרת השלמות¹⁷; במקרים אחדים כפה מקום הכתיבה (למשל, על כתפי פסיל) על הכותב כתיבה במאוון¹⁸, ובמקרים אחרים מתעקם הטור בתחתיתו בגלל חוסר-מקום והופך לשורה מאוזנת¹⁹. בדרך-כלל גמישה שיטת-הכתב הפרוטוסינאי ואינה מסתירה את מקור מחצבתה המצרי.

אותו עיקרון של גמישות שולט גם בכתיבת הסימנים הבודדים שבהם בולט כיוון מסויים. בטורים הם נכתבים פעם לימין ופעם לשמאל, והוא הדין גם בכיוון האותיות בשורה המאוזנת. מתעוררת השאלה: האם מביטים הסימנים אל התחלת השורה, כמו שנהוג בכתב המצרי, או אל סוף השורה, כמו שהדבר נהוג בשיטת-הכתב השמי? פתרון סופי לשאלה זו אין לתת עדיין. אולם דומה כי מספר הנימוקים המכריעים לצד סידור הכתב השמי רבים מאלה הנוטים לצד סידור הכתב המצרי. דומה שהלמד ברוב כתובות בעלת²⁰ מביטה אל ראש השורה, אולם בדרך-כלל גמישה כתיבת האות הזאת באופן מיוחד²¹, ולכן קשה לקבוע את כיוונה; נוסף על כך, ברור שבמקרה אחד מביט הסימן שלפני בעלת (דמות יושבת) אל סוף השורה²². בכתובת פרוטוסינאית

(13) ד"ר מייזלר הסב את תשומת לבי על-כך שהכתובות הכתובות בכתב היתירות האוגריתית השמי כתובות כרגיל משמאל לימין; השווה לאחרונה ייבין, קדם ב' (1945), ע' 39 ואילך.

(14) עצם עובדת התיקונים אינו משנה כאן דבר (אחת היא אם תוקנו שתי אותיות או אות אחת), הואיל והסימן התחתון הדומה לבי"ת חרות סמוך יותר (כלומר ביתר צפיפות) לסימן שלפניו, מאשר הסימן שתוקן אותו.

(15) בדבר העניינים הנדונים להבא השווה טבלאות הסימנים וציורי האותיות בספרו של לייבוביץ, כנ"ל.

(16) ר' Gardiner, *Egyptian Grammar*, 1927, § 16.

(17) ר' לייבוביץ, כנ"ל, ציור 27 (מס' 349). ד"ר י. פולוצקי הסב את תשומת לבי על-כך, כי במצרים נהוג היה כיוון מאוון (מלבד בעמודות) החל מראשיתה של הממלכה התיכונה. עובדה זו מראה, כנראה, שהכיוון המאוון של הכתובת הפרוטוסינאית הנידונה איננו חזון נפרץ.

(18) ר' — דרך-משל — לייבוביץ, כנ"ל, ציור 23 (מס' 345).

(19) כרגיל לימין: לייבוביץ, כנ"ל, ציורים 24 (מס' 346a), 35 (מס' 357); ופעם אחת לשמאל: לייבוביץ, כנ"ל, ציור 31 (מס' 353).

(20) ר' לעיל הערה 10; ולייבוביץ, כנ"ל, הרשימה בע' 103.

(21) ר' לייבוביץ, כנ"ל, לוח V, קבוצה XVII.

(22) ר' לייבוביץ, כנ"ל, ציור 28 (מס' 345a). לפי Cowley (JEA III, pp. 18-20)

הסימן הוא דיטרמינטיבי שפירושו: אל; אף-על-פי שמקומו לפני שם האל, שלא כפי הנהוג המצרי אלא כנהוג בכתב היתירות.

אחרת²³, שחלקה העליון מאונך והמשכו מאוזן, מביטים כל הסימנים בשורה המאוזנת לימין, כלומר, באופן ברור אל סוף הכתובת, אף-על-פי שבטור העליון לפני-כן מביטים שישה משבעת הסימנים, שבהם ניכר כיוון, אל הכיוון ההפוך, כלומר לשמאל. מכאן שבדרגת הכתב הפרוטוסינאי כבר ניכרת לפחות מגמה להשתחרר מהעיקרון המצרי של סידור הסימנים ולפנות אל העיקרון שעתידי היה להשתלט בכתב השמי.

גם בדרגת הכתב הבאה לאחר הדרגה הפרוטוסינאית והתלויה בה, כלומר באותן שלוש הכתובות מתקופת הברונזה התיכונה: משכם, לכיש וגזר, יש עדיין להתחשב עם גמישות גדולה בכיוון השורות ובכיוון האותיות²⁴. מבחינה עקרונית אפשר היה להניח התפתחות איטית מן הדרגה הפרוטוסינאית בכיוון אל שיטת הכתב הכנעני בתקופת הברונזה המאוחרת; אך עדיין אי-אפשר להביא הוכחה לכך בגלל החומר המועט העומד לרשותנו²⁵. ייתכן כי ניכרת התפתחות כזאת בנקודה מסויימת. בכל ההסתייגות הדרושה, מותר אולי להסיק מסקנות מתוך האמור לעיל ולדון על דבר כיוון הסימנים בכתב הפרוטוסינאי; נוטה אני לחשוב כי — בניגוד למצרים — התפתח בסיני ובארץ-ישראל, בתקופת הברונזה התיכונה, כיוון האותיות כשהן לעצמן אל סוף השורה כתופעה חדשה לגמרי²⁶. כיוון השורות מימין לשמאל (וגם של האותיות כשהן לעצמן) ישתלט — כנראה — שוב לאחר תקופת מעבר, שבה נהגה גמישות בכיוון הכתובות. המסקנה, שהוסקה על יסוד נימוקים אפיגרפיים גרידא, כי בתבליט שכס הסימנים פונים לסוף השורה (כשהכתובת כולה כתובה משמאל לימין) אינה עומדת — לכל הפחות — בניגוד לקווי ההתפתחות כפי שצויינו.

ב' התבליט

ז'יין²⁷, גאללינג²⁸ ובוהל²⁹ הביאו קבוצה של דוגמאות מסוריה המראות גם הן בגדי-גדילים, כמו זה המתואר בתבליט שכס. שיפר²⁹, בעקבות דיוסו³⁰

(23) ר' לייבוויץ, כנ"ל, ציור 35 (מס' 357).

(24) מבין שלוש הכתובות מסודרות שתיים מלמעלה למטה בגלל צורת השטח שעליו נכתבה הכתובת: אחת על הפגיון מלכיש (*Pal. Arch. Mus. No. 34.2791*) והשנייה על החרט מגזר (ברשותו של בית-הספר האמריקאי לחקר המזרח בירושלים); בנוגע לכיוון הכתובת הזאת השווה אולברייט [*BASOR*] (1935), pp. 28 foll.

(25) יש לציין כי כיוון השורות מימין לשמאל וכן כיווןן של רוב האותיות (השווה — דרך-משל — את סימן הציפור בשורה הראשונה) מופיע לראשונה על האסטילה מגבל, אשר ייבין מייחסה לאמצעו של האלף השני לכל המאוחר (תולדות הכתב העברי, ע' 58 ואילך; ציור י"ב).

(26) דומה גם ייבין מניח כיוון של האותיות אל סוף השורה כבר בדרגה הפרוטוסינאית בדיון המקיף שלו בשאלה (יריעות ח', ע' 82 ואילך). לפי מה שנאמר לעיל, אני מתיר לעצמי לבלי לקבל את דעתי בדבר כיוונה המאונך של כתובת שכס. מבחינה זו מכריע כנגד דעתו הנימוק, שהוא עצמו כבר הביא אותו, היינו, יציבתו של הראש שאינה מצוייה בשום מקום אחר; אותו נימוק הל גם על הסימן בצורת יד.

(27) במכתבו של בוהל מיום 10.XI.1935; ר' בוהל, ע' 3, הע' 1.

(28) ר' K. Gallig, *Bibl. Reallex.*, 1937, col. 459; מבלי דעת את דברי ז'יין,

ר' הערתו ברבעון *ZAW* 1938, S. 164.

(29) ר' C. F.-A. Schaeffer, *Ugaritica* I, 1939, pp. 126-143.

(30) ר' R. Dussaud, *Syria* VII (1926), pp. 336 sqq.

ומורטגאט³¹, הוסיף על החומר הסורי הזה דוגמאות אחדות מחפירות ראס-שמרה, ומבטיח שהפרסומים הבאים של חומר אוגרית יעשירו עוד יותר את הקבוצה הזאת³². תבליט שכס איננו נזכר בעבודתו זו של שיפר, אבל אולי ברייט בשתי הערות המסכמות את החומר של שיפר מדגיש שוב את היחס בין תבליט שכס והחומר הסורי בכלל³³. יש אולי להוסיף על הקבוצה הזאת פסלי-ברונזה של איש יושב, מגבל³⁴. בשאלה אם יש להכיר בגדילי-הבגד של אל-ת-הנחש מתל בית-מרסם נחש, כמו שסבור אולי ברייט³⁵, או גדיל עבה, כדעתם של בוהל וגאלינג, בשאלה הזאת, דומני תוכל להכריע רק בדיקה מדוקדקת של הגדיל הזה, הנראה בצורות שונות. שצריכה להיעשות בידי מומחה לתלבושות של המזרח הקרוב³⁶. תהיה המסקנה ביחס לאלת הנחש מה שתהיה, בתבליט שכס מתואר בלא-ספק בגדיליים ולא נחש³⁷. בהתחשב עם ההסתייגות הנ"ל יש לפנינו — כנראה — מעיל, עשוי רצועת-אריג רחבה, שאת שני צדיה הארוכים מקשטים גדילים עבים, והיא נגמרת בקצוותיה בציציות. בדרך מסובכת ומיוחדת כרכו את רצועת-האריג הזאת סביב הגוף. החלק העליון של הבגד (שלא נשתמר בתבליט שלפנינו) הניח כתף אחת, או לעתים את החזה, חשופים — כפי שיש לראות בדוגמאות שלמות. קרוב לוודאי שצורת תלבושת זו היא תלבושת-גבר. בתבליט נשתמרו שני חלקים של הגדיל (העליון אינו הורוע השמאלי¹) וחלק מן הציציות (המיוצגות בתבליט משמאל במערכת הריצים אלכסוניים); הגדיל מסתיים בציציות, אך הבגד נמשך עוד, כפי שנראה משריד קטן הבולט משמאל לציציות. קשה להבחין בשריד הזה בתצלום.

אין ספק שהתלבושת האפיינית הזאת מייחדת את הפסילים האלה לקבוצה אחת.

A. Moortgat, *Die Kunst des Alten Orients und die Bergvoelker*, 1932, ר' (31
 .Ss. 29 ff.

(32 ר' כנ"ל, ע' 141.

W. F. Albright, *BASOR* No. 77 (1940), p. 25; idem, *Archaeology* ר' (33
and the Religion of Israel, 1941, p. 189, note 51

M. Dunand, *Fouilles de Byblos I, Atlas*, 1937, Pl. XLVI, No. 2926; ר' (34
Texte, 1939, p. 186, משכבה IX, השייכת כנראה לתקופת הברונזה התיכונה. מלבד הגדיל התחתון
 הניכר ברור, נראה עוד גדיל (שנשתמר רק בחלקו) העובר מן הברך השמאלית עד אמצע הרגל הימנית,
 אם אין התצלום של התפץ החלוד מאוד מטעה.

Albright, *TBM* II, *AASOR* XVII (1938), אולם בספרים ובמאמרים הבאים: (35
 \$ 49 and pls. 21a, 22; *BASOR* No. 77 (1940), p. 25; *Archaeology and Religion*, 1941,
 p. 189, הוא נוקט בעמדת-ביניים; ורק ביחס לאטסילה מתל בית-מרסם הוא עומד על דעתו שבה מתוארת
 דמות נחש.

(36 ציוריו ותיאוריו, החשובים כשהם לעצמם, של H. H. von der Osten אין די בהם
 ליישב את השאלה המיוחדת הזאת; ר' *Ancient Oriental Seals in the Collection of Mr. Edward*
T. Newell, Orient. Inst. Publ. XXII (1934), e.g. pl. XXII, Nos. 297, 308, and p. 132,
 fig. 21; idem, *Ancient Oriental Seals in the Collection of Mrs. Agnes Baldwin Brett*,
Orient. Inst. Publ. XXXVII (1936), pl. VIII, Nos. 86-88; & p. 45, fig. 16

(37 זוהי גם דעתם של בוהל, גאלינג, ומייזלר, והדבר נכון גם לגבי פסילי-הברונזה
 מצפון סוריה והותמות-הגליל מצפון סוריה, המראות את התלבושת הזאת, שעליהן ידובר להלן. חותמת-גליל
 אחת, הנזכרת בהערה 46 למטה, מראה נחש ובגדי-גדיל גם יחד.

אולם אין לחשוב כי הקשר קרוב מדי מבחינת התאריך, מבחינה גיאוגראפית או מבחינה סגנונית. מבחינת הזמן הוכח שהפסילים הללו מצויים מסוף האלף השלישי לפני ספה"נ עד סוף הרבע השלישי של האלף השני לפני ספה"נ בקירוב; שיפר מייחס את מרביתם למאות ה"ט—ה"ז, אך יש להוריד את תאריכם של פסילים אחדים עד מחצית האלף השני⁽³⁸⁾. מבחינה גיאוגראפית הם מתגלים למן בועאזפויי ועד ארץ-ישראל; מרכזם בצפון סוריה. ואשר לסגנון, מצד אחד קשה להבחין בקרבה שבין פסיל-הברונזה מבוּעאזפויי⁽³⁹⁾ ובין התבליט משכם (על-כף-פנים מבחינה סגנונית מצוייה בקרבה גדולה בין תבליט שכם ובין האסטילה מתל בית-מרסם⁽⁴⁰⁾), ומצד שני אין להטיל ספק בקרבה הסגנונית שבין הפסיל מבוּעאזפויי⁽⁴¹⁾ ובין שני פסילי הברונזה המציגים אל ואלה יושבים מאוגרית⁽⁴²⁾. בין הפסילים מראס-שמרה הפסיל מאבן-גיר⁽⁴³⁾ הוא הקרוב לשני החפצים הארצי-ישראליים; קרוב הוא גם היחס הסגנוני (גם קרבת מקום) בין פסיל הברונזה ממשריפה-קטנה שבסוריה המרכזית⁽⁴⁴⁾ ובין שני החפצים האלה. המסקנה שיש להסיקה מן העובדות האלה, כי ההשפעות מקורן במרכז אחד בצפון סוריה (כלומר יצוא, חיקויים מקומיים וכו'), מחזק אותה מספר רב של חותמות-גליל שמרכזן גם הוא בצפון סוריה, ושעליהן מתוארות דמויות בתלבושת הזאת⁽⁴⁵⁾.

(38) כך צריך יהיה להוריד את תאריכו של פסיל-הברונזה ממשריפה-קטנה; ר' *Syria VII* ("um 1500") pl. VIII & p. 25; Moortgat, *op. cit.*, pl. VIII & p. 25 (1926); אין להפריד את הפסיל הזה מן הקבוצה הסורית השנייה של פרנקפורט (1700—1350 לפני ספה"נ); ר' *Sylinder Seals*, 1939, ע' 260 ואילך, והציורים הנזכרים למטה בהערה 45.

(39) שיפר, כנ"ל, ע' 135, ציור 118; ור' גם להלן, הערה 41.

(40) בצדק מציין אולברייט את הקרבה הגדולה בין שני החפצים; ר' — דרך-משל — *TBM*, II, AASOR XVII, p. 43.

(41) צריך להצביע כאן על הנסיון המשכנע של מורטגאט (כנ"ל, ע' 25, ולוחות V-IV) להוכיח שפסיל זה הוא altkleinasiatisch (בנגוד לחיתי), על יסוד השוואות אל טביעות של חותמות קפדוקיות, בנות אותו הזמן מפולטיפי. השערה זו מתאימה גם לעובדה שמבחינת הזמן עומד פסיל זה בראש הקבוצה (2000 לפני ספה"נ בקירוב), ומבחינה סגנונית הוא מיוחד למרות הקווים המשותפים הנ"ל; בעניין טביעות החותמות הקפדוקיות ר' Cantineau, *La Glyptique Syro-Hittite*, 1922, pl. VI, 19, 22; Delaporte, *Cat. des Cylindres (Musée du Louvre) Encyclopédie Photographique de l'Art* II, 1923, pl. 125, 2 (A. 852); II, No. 3 (= 13), 1936, p. 81, fig. 80 (A. 867). (éd. "Tel") ביטיל מסכים לניחותו הסגנוני של מורטגאט; ר' K. Bittel, *Die Kleinfunde von Boghazkoi*, 1937, S. 4; ר' נעיר H. Frankfort, *Cylinder* של הלוחות והמדוקק של הלוחות הקפדוקיים של *Seals*, 1939, § 38; על יסוד ניתוח כזה אולי אפשר יהיה בקרוב לסדר גם את החומר הפסילי של צפון סוריה הן מבחינה סגנונית והן מבחינת התאריך. כבר ברור מעכשיו שהמרחק הסגנוני בין טביעות החותמות הקפדוקיות לבין חותמות-הגליל הסוריות הטהורות מתאים בהחלט למרחק שבין הפסיל מבוּעאזפויי לבין הפסילים מראס-שמרה וממשריפה-קטנה.

(42) Schaeffer, *op. cit.*, pls. XXVIII sqq.; XXXI sqq., ר'.

(43) Schaeffer, *op. cit.*, pp. 140 sqq. and figs. 121 sqq., ר' לעיל, הערה 38.

(45) ר' — דרך-משל — הדוגמאות הבאות שעליהן אפשר להוסיף עוד: Cantineau, *op. cit.*, pls. XVIII sqq.; XXI-XXV; XXVII; XLII sqq.; Delaporte, *op. cit.*, pl. 96: 18 (A. 921), 19 (A. 922), 25 (A. 928); Moortgat, *op. cit.*, pls. VII: 4; X: 1, 2;

חותמות-גליל של טיפוס זה, בהקבלה להתפשטותם הגיאוגראפית של הפסילים הנ"ל, נמצאו בארץ-ישראל (46) ובאסיה הקטנה (47).
 החוקרים נטו לחפש אחר מקורה האיתני של קבוצת החפצים המסויימת הזאת. קנטוניו (48) מגדיר (בשנת 1922!) את חותמות-הגליל הללו כסוריות-חיתיות. גיטצי (49) מייחס את הקבוצה לאמורים השמיים (ולא לחוריים, שרק כמעמד שליט מועט הגיעו לצפון סוריה ובייחוד לחבל אורנטו), ואילו שיפר (50) מייחס אותן ללא הוכחות נוספות — לחוריים שאינם שמיים. את כל הנסיונות האלה יש לחשוב — לדעתי — רק כהנחות-יסוד בעבודת המחקר הזאת, כל זמן שידיעותינו על תנועת-העמים במזרח הקרוב בכלל ובסוריה וארץ-ישראל בפרט אינן מבוססות יותר. ואם גם נדע הרבה יותר על המאורעות ההיסטוריים בארץ השני על יסוד חומר, שעדיין לא פורסם, מפולטיפי, נוזי (פרוכי), בולעאנכוי (51) ומארי (52), עדיין תעמוד בעינה השאלה הבאה: לאיזו שכבת-אוכלוסייה בתחומי איזור מסויים יש לייחס את קבוצת החפצים הנדונים (53)? לעת-עתה עלינו להסתפק בזאת שנגדיר את הסגנון והתלבושת שבתבליט שכם רק מבחינה גיאוגראפית כצפון-סורי או קרוב לצפון-סורי (54). תאריך מדוייק בגבולות תקופת הברונזה התיכונה אין להעלות מן החפצים שנמצאו יחד עם הלוח (55), שכן אף-על-פי שהחפצים האלה דומים בעינינו (56) מאחרים באופן יחסי, אין הדבר

XI:9; Frankfort, *op. cit.*, pls, XLI r; XLII e, f, h; XLIV g, h; & pp. 225 foll., esp. 269; הערות קולעות כלליות בנוגע לסגנון, לאיכות, ולאחידות של חותמות-הגליל הסוריות והיחס שלהן לטביעות-החותמות הקפדוקיות — ר' בספרו של פרנקפורט על 224 ואילך; 260 ואילך; 263 ואילך; שיפר הבטיח לפרסם חותמות-גליל של טיפוס זה מראס-שמרה, כנ"ל, ע' 141, ה' 3. השווה גם הספרות המובאת בהערה 35.

- A. Rowe, *A Catalogue of Egyptian Scarabs... in the Palestine Archaeological Museum*, 1936, p. 239 and pl. XXVI: S. 15 (Tell el-Ajjul).
 (46) ר' Moortgat, *op. cit.*, pl. VII, 4 (Cilicia).
 (47) ר' כנ"ל, ע' 3 ואילך.
 (48) ר' A. Götze, *Hethiter, Churriter und Assyrer*, 1936, Ss. 144 ff.
 (49) ר' כנ"ל, ע' 134; לכן מסכים אולברייט — BASOR No. 77 (1940), p. 25.
 (50) למצב המחקר ר' A. Götze, *Kleinasien, Handbuch der Altertumswissenschaft*, 1933, Ss. 64 ff.; 77 ff.; *idem*, *Anatolian and Hittite Studies, The Haverford Symposium*, 1938, pp. 145 foll.
 (51) למצב המחקר ר' Albright, BASOR No. 77 (1940), pp. 20 foll.; 30 foll.
 (52) לשאלת שכבת-האוכלוסייה, השווה בדרך-כלל, ר' A. Alt, *Voelker und Staaten Syriens im fruehen Altertum*, AO 34, (1936), *passim*.
 (53) גם פרנקפורט בעיבוד חותמות-הגליל הסוריות מצטמצם בהגדרה גיאוגראפית (Syrian group); ר' כנ"ל, בייחוד בע' 261.
 (54) כך אלט ובוהל. בין ארבעה-עשר החפצים אשר נמצאו יחד עם תבליט שכם כדאי להזכיר שתי פכיות מטיפוס חל אל-יהודיה (לא אחת בלבד כפי שמסרו אלט ובוהל) ובקבוק אחד של בהט מתוצרת מקומית.
 (55) כך גם אולברייט; *TBM*, II, § 49: in the latest M.B. Stratum at Shechem; *idem*, *Archaeology and Religion*, p. 189, note 51 (ז"א כמו האסטילה מתל בית-מרסם).

קובע אלא תאריך *ante quem* לגבי התבליט. אף-על-פי שהתבליט והכתובת אין מקורם משותף, כפי הנראה, מסתבר יותר לקשור את הכתובת הפרוטושמית אל תבליט שמי (כגון אמורי) מאשר אל תבליט שאינו-שמי (כגון חורי). אבל קביעה מעין זאת מכניסתנו לתחומי ההשערה. על-כף-פניהם דבר אחד ברור: תבליט שכס מייצג את מלאכת-הפיסול הצפונית-הסורית ודוגמה של הכתב מן הטיפוס הפרוטוסינאי מתקופת הברונזה התיכונה, כאחד.

ביבליוגראפיה לתבליט שכס:

- A. Alt, *PJB* XXXI (1935), S. 6 (הודעה ראשונה) = *QDAP* V (1936), p. 196.
- S. Yeivin, *PEQ* 1937, pp. 184 foll.; 187; 192 foll.
- K. Gallinger, *Biblisches Reallexikon*, 1937, Sp. 459.
- D. Diringer, *L'Alfabeto nella Storia della Civiltà*, 1937, p. 275.
- F. M. Th. Boehl, *ZDPV* LXI (1938), Ss. 1-25 & Taf. I, A, B.
(ציורי הכתובות בטכסט: בפני התבליט = Abb. 3 ומאחוריו = Abb. 4).
- K. Gallinger, *ZAW* 1938, S. 164.
- W. F. Albright, *TBM* II, *AASOR* XVII (1938), p. 43.
- B. Maisler, *JPOS* XVIII (1938), Ss. 281 ff. (הכתובת בציור 1).
- ב. מייזלר, ידיעות ו' (תרצ"ח), עע' 42-44 (מביא שוב את הציור שבמאמר הקודם).
- W. F. Albright, in *The Haverford Symposium on Archaeology and the Bible*, 1938, p. 18.
- J. W. Flight, *ibid.*, p. 134, note 48.
- A. H. Gardiner, *PEQ* 1939, p. 113 (ציור הכתובת לפי בוהל).
- ש. ייבין, תולדות הכתב העברי א', תרצ"ט, עע' 93 ואילך וציור י"ח (ציור הכתובת לפי מייזלר).
- W. F. Albright, *BASOR* No. 77 (February, 1940), p. 25.
ב. מייזלר, ידיעות ז' (ת"ש), עע' 90 ואילך וציור 1.
- J. Leibovitch, *AS* XL (1940), p. 119 with fig. 25 (ציור הכתובת לפי בוהל).
- ש. ייבין, ידיעות ח' (תש"א), עע' 82 ואילך.
- W. F. Albright, *Archaeology and the Religion of Israel*, 1942, p. 189, note 51.
- A. H. Gardiner, in *The Legacy of Egypt* (ed. S. R. K. Glanville), 1942, p. 60 and pl. I, fig. 5 (ציור הכתובת לפי בוהל).
- D. Diringer, *Antiquity* No. 66 (June 1943), pp. 82 foll.; fig. 5: 2 (ציור הכתובת לפי מייזלר).